

# A KÁLVINI REFORMÁCIÓ ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ SÁROS VÁRMEGYÉBEN

Sáros vármegye területén már a 16. század huszas és harmincas éveiben meghonosodott a reformáció, s így ez az országrész, Felső-Magyarország néhány többi vármegyével együtt azokhoz a területekhez tartozott, amelyeken az elsők között győzött Luther Márton tanítása. A reformáció gyors előrehaladása főleg a vármegye területén lévő szabad királyi városoknak köszönhető. A Pentapolis nevű városszövetséget alkotó öt szabad királyi város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kiszzeben) közül három (Eperjes, Bártfa, Kiszzeben) ebben a vármegyében található. Mindhárom város lakosai többségükben német nyelvűek voltak, és jelentős kiváltságokat élveztek. Ezek közé már a középkor óta a vallási és az egyházirányító előjogok tartoztak, úgy mint a szabad lelkészválasztás, a nemzeti prédikátorok tartása vagy a városi tanácsok beleszólási joga az egyházi ügyekbe. Tekintettel ezekre a tényekre is, a felső-magyarországi városokban már a századfordulón előfordultak olyan események, amelyek előre jelezték a reformáció érkezését. Így már az 1490-es években a városi prédikátorok erélyesen bírálták a bártfai szerzeteseket és magát a bártfai plébánost is. Még a reformáció előtt, 1522-ben az eperjesi városi tanács a teológiai konfliktus miatt megfosztotta állásától a helybeli plébánost.<sup>1</sup>

Természetesen a városi német polgárok élénk és sokoldalú kapcsolatokat tartottak a német tartományokkal és érdeklődéssel követték az ottani eseményeket. Nem lehet tehát csodálkozni, hogy az elsők között éppen ők terjesztették az országban Luther Márton iratait, amelyeket szintén a városi származású diákok hozták a németországi egyetemekről. Már a wittenbergi eseményeket követő években olyan prédikátorokat választottak, akik tovább terjesztették a reformáció tanait. Az első prédikátor, aki a lutheri szellemben működött Eperjesen és Bártfán, Schusstel Farkas (Wolfgang) volt, aki azután, hogy Kassáról távozott, 1527-ben prédikátornak került Bártfára, ahol a következő évben a városi plébánossá választott. Ebben a hivatalban erélyesen elutasította a katolikus vallás fő elemeit, mint a miseszolgálat, a templomok díszítését, a szentek tisztelését és a bűnbocsánatok árusítását. Így éppen ezzel a prédikátorral van összekapcsolva Bártfa reformációja az 1520-as évek végén.<sup>2</sup> Ugyanabban az időben Kiszzebenben is működött Szaniszló nevű lelkész, aki a várost reformációra vezette.<sup>3</sup> Művét a 20-as évek végén Philadelphus

Antal folytatta, akit viszont a városi tanács elengedett, és a következő években egy anabaptista lelkészt alkalmaztatott.<sup>3</sup> Eperjes polgársága 1531-ben jelentkezett a lutheri reformáció tanításához, ami két prédikátor, Bogner Mátyás és a már említett Philadelphus Antal érdeme volt.<sup>4</sup> Így már az 1530-as évek elején mindhárom város a reformáció jelentős központjává vált Felső-Magyarországon.

A városokból tovább terjedt a reformáció a környező falvakba. Csak Bártfa összesen tizennégy falunak a földesura volt és néhány más falut Eperjes és Kisszeben is tartott a tulajdonában. A városi prédikátorok hatása alá a reformáció kezdetétől több nemesi család is került. Az új tanítás meghonosodása a nemesség körében már a század közepe előtt lehetővé tette a reformáció kiterjedését a vármegye majdnem egész területére (nagyjából az ortodox ruszinok lakta északi vidéken kívül).

A reformáció sikeres térhódításával napirendre került az új területi szervezet létrehozása. Ez Sáros vármegye területén az 1546. évi eperjesi zsinattal, az ország egyik első zsinatával, egy évvel az erdődi zsinat után, áll kapcsolatban. A zsinaton nemcsak az öt felső-magyarországi szabad királyi város képviselői voltak jelen, hanem a sárosi falusi parókiák és a szepesi városok követői is részt vettek. A zsinat fő céljának tekinthető elsősorban a katolikus egyház részéről érkező támadások elleni védekezés, a radikális irányzatok megakadályozása és az egység létrehozása a legszükségesebb teológiai, jogi és iskolai kérdésekben. A zsinat tizenhat végzést (kánont), úgynevezett sárosi cikkeket fogadott el, amely az új egyházi rendtartás alapvető szabályait tartalmazta. A vallás teológiai alapjának az Ágostai hitvallást és Melanchthon Loci Comunesét ismerte el. Az egyes kánonok a gyülekezetek életének legszükségesebb kérdéseivel foglalkoztak, úgy mint az Úrvacsora kiszolgálásával, az egyházszerkezet építésével, a lelkészválasztás rendjével, az iskolák vezetésével s fenntartásával, az egyházlátogatások végrehajtásával, a lelkészi jövedelem szedésével, stb.<sup>5</sup> A zsinat eredetileg a lelkészek szentelését is elrendelte, ami azonban Oláh Miklós erős elutasítása után nem valósulhatott meg. A zsinat egyik fő eredménye az új egyházszerkezeti egység létrehozása volt. Az öt felső-magyarországi szabad királyi város területén létrehozott az öt-városi esperesség, amelybe viszont a vidéki egyházak is tartoztak. Az első esperesnek Radácsi (Radasinus) András bártfai pap választottott.<sup>6</sup>

Három év múlva, 1549-ben ez a vármegye (vagy inkább a területén lévő városok) egy másik rendkívül fontos esemény folytán belépett a magyarországi reformáció történetébe. A felső-magyarországi városok Ferdinánd király felhívására kénytelenek voltak bemutatni a hitvallási cikkeket. Az öt szabad királyi város városi tanácsai erre saját hitvallásukat, a Confessio Pentapolitanát, dolgoztatták ki. Ennek az első magyarországi lutheri hitvallásnak a legvalószínűbb fő szerzője, Stöckel Lénárd, a bártfai gimnázium rektora volt.<sup>7</sup> A tizenkilenc cikkelyből álló hitvallás az Ágostai hitvalláson alapult, amiből a szerzők kihagyták a pápát és a római egyházat támadó részeket, s így nem is a katolikusok ellen, mint inkább az anabaptisták és a szakramentáriusok (zwingliánusok) ellen irányult. A Confessiot később mind a király, mind az esztergomi érsek fogadta el, és tíz év múlva mintájául szolgált a következő lutheri hitvallásnak, a bányavárosi hitvallásnak.<sup>8</sup>

A Confessio Pentapolitana és a sárosi cikkek a 16. század második felében irányították a vallási életet nemcsak a Pentapolis városaiban, hanem a sárosi vidéki gyülekezetekben is. Így az egyházi élet és a reformáció további fejlődése Sáros vármegye területén szilárd kereteket kapott. Emellett a városi tanácsok is szigorúan felügyelték a vallás tisztaságát, és a legkisebb gyanú esetében is leveleztek a wittenbergi teológusokkal (főleg Melanchthonnal).<sup>9</sup> A tanácsok, amelyek az öt, városi esperest s a többi lelkészt is irányították, a vidéki lutheri gyülekezetek vallási fejlődését is befolyásolták.

Természetesen ilyen helyzetben csak nagyon nehezen honosodhattak meg ezen a területen a svájci reformátorok tanításai. Zwingli, s később Kálvin követői ezen a területen csak titokban a kriptokalvinizmus formájában hirdethették nézeteiket. A városok közül először Kassán jelentek meg a kálvini szellemben működő prédikátorok. Dévai Bíró Mátyás után, az 50-es években Szegedi György is megfordult a városban, akinek szintén el kellett távoznia ugyanúgy, mint Károly Andrásnak a 80-as években.<sup>9</sup>

Ez a kriptokalvinizmus azonban a többi városban is elterjedt, nemcsak mindig a magyar, hanem a német vagy szlovák nyelvű polgárok között is. Így 1586-ban az eperjesi zsinaton a városi követek a kriptokalvinizmus miatt Piltz Gáspárt ítélték el.<sup>10</sup> Hasonlóan 1593-ban Sauter, eperjesi lelkész a zsinaton megtámadta Mylius János, lőcsei rektort. A konfliktus tovább folytatódott, Mylius oldalára a Thököly által támogatott Lám Sebestyén, késmárki lelkész állt, ellene viszont Horváth Sztancsics Gergely lépett fel.<sup>11</sup>

Ilyen helyzetben volt az alakuló református egyház a 16-17. századi Felső-Magyarországon. Noha a kálvini reformáció már a 16. század közepén győzelmesen terjedt a Tisza mindkét partján és a Dunántúlon, az északi és az észak-nyugati vármegyékben megállították a szigorúan szervezett lutheri egyházszerkezeti egységek.<sup>12</sup> Így ott a század végétől csak az ún. kriptokalvinizmus alakjában jelenhettek meg a kálvini tanítás elemei a lutheri gyülekezetekben. Ezekkel a Melanchthon Fülöp hatása alatt álló prédikátorokkal heves vitákban álltak a lutheri teológusok, a városi tanácsok nem egy esetben megfosztották őket hivatalukról, s ahogy láttuk, a nyílt vagy titkos kálvinistákkal olyan nagyhirű prédikátorok is harcban álltak, mint Stöckel Lénárd vagy Sztanchich Horváth Gergely. Főleg a szabad királyi városokban és az azok befolyása alatt álló vidéki gyülekezetekben az egyházi hatóságok szigorúan őrizték a vallási életet.<sup>13</sup> A kálvini egyház követői évtizedekig küzdöttek a szabad vallásgyakorlatuk engedélyezéséért, ami csak a külső hatalom beavatkozásával valósulhatott meg. Így Kassán Bocskai István, majd véglegesen I. Rákóczi György fejedelem hadserege lehetővé tette a református gyülekezet kialakulását.<sup>14</sup>

Annak ellenére, hogy helyi szinten nem egyszer együttműködtek mindkét protestáns egyház tagjai, ami kivételesen az egyház-igazgatási egységhez is elvezethető, mint a 16. század végén Dunántúlon<sup>15</sup> vagy a következő században a zempléni református esperességben,<sup>16</sup> az evangélikus-református viszonyt a 17. század utolsó harmadáig jellemezte az ellenségeskedés. Ez sokszor a teológiai vitákban és konfliktusokban nyilvánult meg, miközben a lutheri egyház tovább őrizte területét a kálvini reformáció térhódítása ellen. Jelentős fordulópontra a hazai protestantizmus fejlődésében a század utolsó harmadában következett be, amikor a pozsonyi vér-

törvényszékek után, az ún. gyászévtizedben, mindkét protestáns egyház tagjai egyformán ki voltak téve a kemény vallási üldözésnek.<sup>17</sup> Így a közös sors megcsendesítette a vallási viszályokat, mindkét egyház együttműködni kezdett a megmaradás érdekében, s tagjaik együtt fogtak fegyvert a kurucok és Thököly Imre felkelésében. Sajnos akkor is lehetett találkozni a lutheri intolerancia megnyilvánulásaival.

Így tehát érthető, hogy a kálvini reformáció Sáros vármegyében csak nagyon nehezen fogadtatott el. Az esperesek, a nagytekintélyű városi német parochusok és a városi tanácsok nem tették lehetővé a református prédikátorok működését. Ennek ellenére azonban néhány faluban a kálvinista nemesek pártfogása alatt létrejöttek a református gyülekezetek. Egyetlen szabad királyi város, ahol a hosszú küzdelem után kialakult egy rövid életű kálvini egyház, Eperjes volt. Itt nagyobb számban élt a magyar nemesség és polgárság.

A szlovák evangélikus egyháztörténeti irodalom és világi történetírás szerint Sárosban nem létezett semmilyen református anyaegyház.<sup>18</sup> A valóság azonban más volt, ezen a területen is működött református egyház a 16-18. században, csak a kisebbségi helyzetben. Arra az eredeti források is rámutatnak, hogy ezek azonban nagyon kis számban maradtak meg, és rendkívül hiányosak. Az összesen húsz gyülekezet közül részletesebb információkkal csak a legrövidebb életű, eperjesi református gyülekezetről rendelkezünk.

A 16. században Sáros vármegye területén a következő református anyaegházak működtek: (Sáros)Szentmihály, Ásgúth, Kende, Sebes, Ternye, Komlóskeresztes, Szentpéter, Tótselymes, Tölgyszék, Szedikert, Deméte, Kapu, Somosújfaló, Lapispatak, Sóvár, Finta, Csalfalu, Kisszilvás és Nagy Sáros, számos leányegházzal (Mocsármány, Enyicke, Nagyszilvás, Komlós, s mások). E gyülekezetek nagy része vagy a többségi lutheri egyházakba olvadtak be, vagy áldozatai lettek a 17. század elejétől induló rekatalizálásnak. A 17. század második felében viszont még megmaradtak: Nagy Sáros, Balpataka, Tótselymes, Somos, Ásgúth, Nagyszilvás, Szedikert, Ternye, Szentpéter és Mocsármány.<sup>19</sup>

Az erős lutheri egyházszervezet jelentős központokkal három vármegyei szabad királyi városban ugyan nem tette lehetővé a kálvini reformáció előrenyomulását Sáros vármegye területén, ennek ellenére azonban a 16. század második felében ott is mindösszesen húsz református gyülekezet keletkezett, szlovák és magyar hívőkkel. Jelentős szerepet ebben a folyamatban kétségkívül a sárosi magyar nemes családok, az említett falvak földesurai játszottak. Ilyen családok voltak például: Kapu, Soós, Úsz, Darholcz és mások. A sárosi református gyülekezetek jelentős jótévedőinek említették pl. Forgách Zsigmondné, Sellyei Balog János, Madarasi János, Tarcsai János vagy Berethi István.<sup>20</sup> Egy közülük, Darholcz Kristóf Fintáról, magyarra fordította, s kiadta Tolnai Dali János „Novissima Tuba” című művét.<sup>21</sup>

A kálvini gyülekezetek először a sárosi evangélikus, azaz lutheri esperesség egyházigazgatása alá tartoztak.<sup>22</sup> A 17. század elején azonban felszabadultak a városi esperes befolyása alól, és önálló református esperességet hoztak létre. Így ezek a Sáros megyei kálvini gyülekezetek 1609-ben létrehozták a sárosi református esperességet, amely része lett a Tiszáninneni Református Egyházkerületnek.<sup>23</sup> Az egyházkerületet keletkezése idején állítólag 20 anyaegyház alkotta, többségük viszont több ok miatt nem élt tovább néhány évtizednél.

A Sárosi Egyházmegye mint a kerület legkisebb esperessége nem rendelkezett teljes esperességi jogokkal. Ami talán a legfontosabb, esperese nem ordinálhatta az új lelkészeket, hanem a jelölteket átküldte az ordinációra a szomszéd esperességekbe, a Kassa völgyibe (abaújiba) vagy a zemplénibe. Így 1630-ban a kerületi zsinaton Sátoraljaújhelyen Abanyi János sárosi esperes három lelkészjelölt beiktatását kérte (Somosi Mártont Szentpéterre, Mohácsi Jánost Ternyére és Mosotzki Mihályt Nagyaszilváásra).<sup>24</sup> A sárosi esperesség azonban, mint a legkisebb és a nem teljes jogú egyházmegye nem létezett sokáig, mindössze 1644-ig, amikor a maradó sárosi anyaegyházak és leányegyházak bekebeleztek a Kassa völgyi esperességbe.<sup>25</sup> Utána Tolnai János, abaúji esperes esküvel kötelezte a sárosiakat a maga felügyelete alá, és magához vitette az esperesség pecsétjét, ládáját és levéltárát.<sup>26</sup> Az addig önálló sárosi esperesség élén ezek az esperesek álltak: Szentgyörgyi András tölgyeszéki lelkész, Abani János somosi parochus és Losonczy S. Orbán lapispataki lelkész.<sup>27</sup> Az egyesülés után egy ideig a volt esperesség élén saját társesperes (konsenior) állt. Az első társesperes Somosi Márton lett, utána Szerdahelyi Benedek töltötte be ezt a hivatalt.<sup>28</sup>

A század második feléig már jelentősen csökkent a református gyülekezetek száma Sáros vármegye területén, később a kisebb létszámú egyházak többsége nem élte túl az első rekatolizálási hullámot. De nemcsak a megújult katolikus egyház és az állami hatalom veszélyeztette a református gyülekezeteket Sáros vármegyében. Még majdnem az egész 17. század folyamán a legnagyobb veszélyt jelentette számukra a vármegye területén uralkodó evangélikus egyház. Már a század első felében több helyen konfliktusba kerültek a kálvinista prédikátorok és hívők a lutheri lakossággal, s földesuraival. Néhány esetben a református nemesek vagy lelkészek segítséget kértek a vármegyétől.

Így 1644 áprilisában Rákóczi György, erdélyi fejedelem Szerencsről írt levelében kinevezte a református prédikátort a szentpéteri anyaegyházba.<sup>29</sup> Valószínűleg nem a helyi földesurak egyetértésével, mert a lelkész bejövetele ellenállást váltott ki a lakosság körében, amivel a vármegye ugyanazon a közgyűlésen foglalkozott.<sup>30</sup>

A század közepén két évig húzódott a reformátusok és az evangélikusok konfliktusa Budaméren. A vármegye 1656 nyarától többször tárgyalta ezt a problémát, amelynek megoldására egy bizottságot is nevezett ki Barna György, Ibrányi István és két Keczer képviselőben, s végül 1657 áprilisában jutottak döntésre. Annak értelmében azután a templom, a harang és a temető a két gyülekezet által használtatott, a vasárnapi istentiszteletet felváltva tartották, a templomi vagyont közösen használták, a templomi kassza úgyszintén közös volt, az egyházi jövedelmet két részre osztották, a személyi járandóságot a hívők saját lelkészüknek szolgáltatták, mindkét gyülekezet saját gondnokot választott, s közülük az idősebbik őrizte a templom kulcsát, amelyet évente egyszer kérhettek a hívők a bíró és a gondnok választására. Ezeket a határozatokat 12 Ft-nyi bírság terhe alatt mindkét fél köteles volt betartani.<sup>31</sup>

A következő évben, 1658-ban egy hasonló konfliktusba kerültek a kálvinisták Komlóson és Ásgúton az ottani földesurakkal. Az üggyel ismét foglalkozott a vármegye, amely a közgyűlésen egy bizottságot nevezett ki a dolog kivizsgálására.<sup>32</sup>

A következő évtizedben, 1665-ben perbe kerültek a reformátusok az evangélikusokkal Kendén, az egyházi jövedelmek miatt. Ez a konfliktus is a vármegye elé került, amely szintén egy bizottságot nevezett ki megoldására.<sup>33</sup>

Közvetlenül az erőszakos rekatolizálás előtt, 1670-ben egy újabb kálvinista-lutheránus konfliktus alakult ki Sárosban: Ásgúton és Lapispatakán. A reformátusok és az evangélikusok nem tudtak megegyezni a templom, az egyházi jövedelmek és a temető közös használatáról. Ezzal is a vármegye foglalkozott közgyűlésén 1670 márciusában. Abaúj vármegye javaslatát fogadták el az ügy megoldására. Azon a közgyűlésen, amelyen egy bizottságot neveztek ki az ásgúti vallási konfliktus megoldására, a bizottság tagjaként Kapy Gábor, Újfalussy Zsigmond és Úsz János vettek részt.<sup>34</sup>

Sokkal nagyobb csapás azonban a sárosi reformátusokat a rekatolizálás oldaláról érte. Még a gyászévtized előtt több templomát elveszítette az egyház. A pozsonyi vértörvényszéken is jelen volt egy sárosi lelkész, Szádi András nagysárosi pap.<sup>35</sup> Az egyetlen új gyülekezet, amely a következő időszakban keletkezett, az 1707-ben alapított eperjesi református anyaegyház volt. A következő években, a Rákóczi szabadságharc után csak három református anyaegyház maradt Sáros vármegyében: Somos, Ásgút és Deméte, miközben Ásgúth leányegyházaiaként szerepelt Szedikert, Ternye és Eperjes.<sup>36</sup>

Az utolsó, a szatmári béke utáni időszakban még létező sárosi református gyülekezetet az 1713. és az 1714. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek jegyezték fel. Az első vizitálás, amelyet 1713 januárjában Zemlényi Ferenc abaúji esperes hajtott végre, öt református egyházközösséget tartott számon a vármegye területén: Somost, Ternyét, Szedikertet, Eperjest és Ásgútot. Sajnos feljegyzései túl szerények ahhoz, hogy részletesebb képet szerezhessünk egyházi életükről és belső szervezetükről. A somosi lelkész annak idején Kígyósi Sámuel volt, akit a hívők dicsértek, s ő is dicsérte a falu népét. Az egyházközösségben szigorú fegyelmet tartott. Az ottani református templomban őriztek egy ezüst kelyhet, egy ezüst tányért, három úrasztali terítőt, három palástot és három énekeskönyvet. Deméte és Szedikert az ásgúti anyaegyház leányegyházai voltak. Deméte patronusa Úsz Gábor, Szedikerté Kapy Gábor volt. Szedikerten akkor más földesurak, Megyeri András és Sztankay László, elfoglalták a templom földjeit. Az ásgúti anyaegyház élén, amelyet több más, név szerint fel nem sorolt leányegyházzal vizitáltak, Lévay István állt, akit a hívők dicsértek. Egyik leányegyházaként Eperjes is említettett, de egyéb adat nélkül.<sup>37</sup>

A következő évben, 1714-ben ismét Zemlényi Ferenc, abaúji esperes vizitálta a kerület egyházait. Sáros vármegye területén akkor három gyülekezetet jegyeztek: Somost, Ásgútot és Demétét. Somoson és Ásgúton ugyanazok a prédikátorok szolgáltak, mint az előző évben, s mindhárom egyházban a hívők dicsérték a lelkészeket, további információkat azonban az egyházlátogatási jegyzőkönyv nem tartalmaz.<sup>38</sup>

Az 1725-29-es összeírásban az abaúji esperesség keretében már csak két sárosi református anyaegyház találtatott: Ásgúth négy leányházzal (Ternye, Deméte, Szedikert, Szilvás) és Somos két leányegyházzal (Mocsármány és Szentpéter). A somosi lelkész Kígyósi Sámuel, az ásgúti prédikátor Beszerményi Mihály volt. Ugyanabban az időben még Tótselymesen és Komlóson is éltek a reformátusok, de

egyházszervezeti egység nélkül.<sup>39</sup> A század végéig azonban ezek is megszűntek, s így a 19. század végéig nem létezett Sáros vármegyében semmilyen református gyülekezet.

A sárosi református gyülekezetek belső életéről, nagyságáról s fejlődéséről szinte semmilyen adat nem maradt meg. Legtöbb információ a legfiatalabb és a legrövidebb ideig létező gyülekezetéről áll rendelkezésünkre, az eperjesiről. Nincsenek adatok arról, mióta éltek a városban Kálvin János hívei. Lehet viszont feltételezni, hogy a 17. század 40-es éveiben, a kassai református anyaegyház alapítása után, Eperjesen is megerősödtek a helybeli református polgárok vagy nemesek. Ugyanakkor a század második negyedében jelentősen megnőtt a magyar polgárok száma, akiknek 1642-1647-ben a város az új magyar evangélikus templomot építette. Éppen köztük lehettek a kálvinizmus első eperjesi követői. A lutheri városi tanács azonban ugyanúgy szigorúan őrizte a város vallási életét, és nem tette lehetővé a másik protestáns egyház működését. Tanúskodnak erről azok az események is, amelyek össze vannak kötve a Comenius tervezett működésével a városban.

Az eperjesi evangélikus egyház vezetéséből és a helyi humanista evangélikus gimnáziumból indult a kezdeményezés a nagyhírű pedagógus megnyerésére városuk számára. Comenius a század közepén kétszer állt meg a városban. Először 1650-ben, amikor Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására utazott Sárospatakra, hogy átvegye az ottani Református Kollégium vezetését. A néhány napig tartó látogatás alatt, amikor Klobusiczky Andrásnak, a Rákóczi birtokok gondnokának vendége volt, megismerkedett a nagyszínvonalú városi iskolával. A gimnáziumi tanárok az eperjesi iskolában is szívesen látták volna, de ezt a városi tanács és Madarász Márton, az akkori magyar evangélikus prédikátor szigorúan elutasította.<sup>40</sup>

Comenius 1655-ben, a pataki Kollégiumból való távozásakor meglátogatta Eperjest. A híres rektort annak idején két híve és volt tanítványa hívta meg a városba: Sartorisu (Schneider) János eperjesi német evangélikus lelkész, és Curiani György, a gimnázium addigi konrektora, az új magyar evangélikus lelkész. Ennek a két személyiségnek (és valószínűleg több polgárnak is) nagy befolyásuk ellenére sem sikerült azonban meggyőzni a város vezetőit Comenius rektorra választásának szükségességéről.<sup>41</sup> A kezdeményezés, amely kétségkívül nagy hasznot hozott volna az egész városnak, ismét nem valósulhatott meg. Az eperjesi evangélikus parókia vezetői és a városi tanács számára nem Comenius európai pedagógiai elismertsége volt a legfontosabb. Döntő szerepet véleményükben teológiai okok játszottak. Comenius, mint a református egyházhoz közeledő Cseh Testvér-egység utolsó püspöke, nem volt elfogadható a szigorúan lutheri, ortodox eperjesi egyház rektoraként. Ő maga sem titkolta a lutheri ortodoxia elleni kifogásait, s Eperjesen is nyíltan kijelentette, hogy a reformátusok „sokkal vallásosabbak voltak a lutheránusoknál.”<sup>42</sup>

Igy a református polgárok és nemesek Eperjesen a 17. század közepétől működtek anélkül, hogy rendes egyházi gyülekezetet alapítottak volna. Valószínűleg (mint a katolikus polgárok is) csak a magánházakban találkoztak, és az istentiszteletekre a környékbeli prédikátorokat hívták. Ezt is felügyelte a városi tanács, és lehetséges, hogy éppen a nem engedélyezett református istentiszteletek megtartásáért

lépett fel szigorúan 1662-ben Kiss Ádám kassai református prédikátor ellen, „a város jogainak megsértése miatt.”<sup>43</sup>

A református gyülekezet Eperjesen tehát a „gyászévztizedig”, de a Thököly-felkelés kitörése után sem alakult meg. Sőt, sajnos akkor is lehetett találkozni a lutheri intolerancia megnyilvánulásaival. Ennek egyik bizonyítéka lehet az alábbi okirat az eperjesi (sárosmegyei) levéltárból:

„Tekentétes Nemes Vármegye csak ezért kellett Nagyságtokat s Kegyelmeteket ez alázatos Suplicationk által meg találtunk mivel Isten eő Felsege minket fel indítván maga dűcsőségének elő mozdítására, és ebben az helybe beállítására közinkben. Ez méltó kívánságunknak pedig boldogabbúl és nagyobb mértékben való végben vitelének okáért, kérjük alázatosan Nagyságtokat s Kegyelmeteket, hogy az Istenes kívánságunkat méltóztassék respectusban venni. És Nemes Vármegyének Nemes Ország Gyűlésére választott követeinek Instructiojokban adni, ilyen punctumokban, hogy ebben az Városban Vallásunknak Szabados Exerticiuma ahhoz való helyel harangszó temetési kereszletetessel edgyütt adatassék. Hogy mind Istentől előnkben állítatott Kegyelmes Fejedelmünknek mind eő Nagysága mellett fegyvert viselőviézeknek s számos esztendőnkűl fogva való bujdosásinak szám-kivettetések sokaknak vérek kiontások, minekünk is egész Országostól való Istennek dűcsősége hazánk szabadsága mellett való hadakozásunknak gyümölcse mutatodjék meg mi közöttünk is ebben az helyben. Mely Nagyságtok s Kegyelmetek hozzánk megmútatandó, jó akarattyában, semmit nem kételkedvén, köteles kész szolgálattya ajánlyuk edgyen edgyen magunkat Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek.

Anno Domini ) January 1683

Nagyságtoknak Kegyelmeteknek kész szolgálái, Nemes Eperjes Városában Lakozó Helvetica Confession lévő Nemes és Concivis rendek.”<sup>44</sup>

Így a városban, amely a kurucok kezébe került (1682 augusztus 17-én), és amelyben már néhány nap múlva ismét hatalomhoz jutottak az evangélikus polgárok, a lutheri városi tanács újból szembeszállt nemcsak a katolikusokkal, de a református testvérekkel is.

A kurucpárti református polgárok és a Sáros megyei nemesek viszont nem voltak hajlandóak továbbá túrni a lutheránus többség diktátumát, és nemcsak a vármegyének, hanem magának Thökölynek is panaszkodtak. Igyekezetük végül sikeres lett. Valószínűleg a fejedelem kezdeményezésére a következő években normalizálódott a két vallás viszonya, és már 1684-ben szolgált Eperjesen református prédikátor. A prédikátort úgy, mint az evangélikus lelkészeket, attól fogva a városi tanács fizette.<sup>45</sup> A templomot viszont a református polgárok még nem építették, és valószínűleg továbbra is valamelyik polgárházban gyülekeztek.

Az eperjesi reformátusok békés együttélése az evangélikus többséggel fennállt a következő években is, legalábbis a Thököly-felkelés végéig. 1685.szeptember 11-én, a hosszú ostromlás után elfoglalta a várost Schulz Bálint generális, a vallási viszonyok azonban még a következő és végéig nem változtak meg. Feltehetően a helyi reformátusok is élvezték a vallásszabadságot. A helyzet azonban 1687 elején jelentősen megváltozott. Az ideiglenes vallásszabadságnak véget vetett a gróf Csáky



István felső-magyarországi főkapitány által vezetett bizottság. Ez a „Comissio Csakyana” 1687. január 7-én jött létre Eperjesen, ahol elkobozta mindhárom evangélikus templomot, a Kollégiumot, a parókiát és a régi iskolaépületet. Az evangélikus egyház számára a soproni vallási cikkek értelmében, telket jelölt ki a Felső Hustákon (külváros) az új templom és iskola építésére.<sup>46</sup> Mivel a bizottság nagy felháborodást keltett a polgárok között, az egyház vezetése elutasította a kijelölt külvárosi helyet, és az evangélikus polgárok továbbra is egy belvárosi polgárházban tartották az istentiszteleteket.<sup>47</sup> Azt viszont már néhány hónap múlva el kellett hagyniuk és a Csáky-bizottság által kimért telket nem is kapták vissza. Közben az elkobzott egyházi épületeket a jezsuiták, a minoriták és a katolikus plébánia kapta meg. Ebben a helyzetben az evangélikus polgárok Bécsbe küldték Seredi János polgártársukat, aki a következő hét évben igyekezett telket szerezni a templom- és iskolaépítésre mind a három eperjesi evangélikus nemzetiség számára, mind a helyi reformátusoknak. Seredi azonban hiába törekedett, tárgyalt az országgyűlési követekkel, a nádorral, az országbíróval és az uralkodóval is, végül 1694-ben siker nélkül, jött haza.

Így a reformátusok Eperjesen, hasonlóan az evangélikusokhoz, 1687-től 1704 végéig a szabad vallásgyakorlat lehetősége nélkül maradtak. Változást csak a Rákóczi szabadságharc eseményei hoztak. Amikor 1704. december 4-én a majdnem egy évig tartó ostromlás után bevonultak a városba a kuruc csapatok, a katonákkal együtt az evangélikus lelkészek is érkeztek, köztük valószínűleg a református prédikátor is. A régi, katolikus polgárokból álló városi tanács vonakodott engedélyezni a protestáns istentiszteleteket, és csak a fejedelmi biztosok közbelépése tette lehetővé az evangélikusoknak a városi vendéglő és egy polgárház használatát, a reformátusok pedig a sóvári Soós István házában gyülekeztek.<sup>48</sup> Soós István patrónusa volt az itteni kisszámú református gyülekezetnek, amely főleg a városban lakó nemesekből és magyar polgárokból állt. Az ő udvari prédikátora, Rimaszombati Kazai János lett a gyülekezet első lelkésze.<sup>49</sup>

Nagy reményekkel nézett a kis eperjesi református gyülekezet a szécsényi országgyűlésre, amely a három bevett vallás szabadságát elfogadta. A következő hónapokban azonban újból küzdenie kellett a helyi evangélikusok vallási intoleranciájával. Az országgyűlésen felmerült az eperjesi reformátusok ügye, akik szintén saját templomot vagy legalább építési telket követeltek. Az evangélikus rendek azonban összefüggésbe hozták az eperjesiek ügyét a losonci evangélikusok kérvényével, akiknek a református városi tanács nem akarta engedélyezni a templom építését.<sup>50</sup> Így az országgyűlés vegyes vallási bizottsága, amely 1705 október végén meglátogatta Eperjest, csak az evangélikus és a katolikus egyház között osztotta el az egyházi épületeket.<sup>51</sup>

Mivel a következő hónapokban sem oldódott meg az eperjesi-losonci kérdés, és a reformátusok erélyesen követelték törvényes jogaiknak elismerését, az eperjesi városi tanács 1706. áprilisában levéllel fordult a fejedelemhez, kérve tőle a probléma megoldását.<sup>52</sup> Maga a fejedelem 1706. júliusában az Érsekújváron tartott szenátusi ülésen Galambos Ferenc, szatmári kapitányt bízta meg a losonci evangélikusok ügyének elintézésével, és Berthóti Ferenc, szenátort az eperjesi reformátusok kérésének teljesítésével.<sup>53</sup> Ők sem tudtak viszont érvényt szerezni a fejedelem ren-

delésének. Eperjesen 1707-ben feltehetően jelentősen megnőtt a reformátusok száma a nagyszámú „exulánsok” következtében, akik a nyugati vármegyéből és Erdélyből menekültek a császári hadsereg előtt. Így a probléma továbbra megoldhatatlan maradt, és a következő év februárjában Rákóczi újból és szigorúbban elrendelte mindkét város ügyének mihamarabbi elintézését.<sup>54</sup> A fejedelem határozott közbelépése következtében újból érkeztek a városba a vallási biztosok, a katolikus Bornemissza István, a református Becskeházi Zsigmond és az evangélikus Görgey Imre, akik 1707 tavaszán kijelölték a református gyülekezetnek a régóta várt telket a templom építésére. A 16 öl széles és 50 öl hosszú telek az akkori Tót (később Magyar, ma Szlovák) utcán terült el.<sup>55</sup> Ezzel azonban nem ért véget az eperjesi reformátusok küzdelme a szabad vallásgyakorlatért. A városi tanács továbbra sem engedte a telek elfoglalását és a templom építését, amire a reformátusok az ónodi országgyűlésnek panaszkodtak.<sup>56</sup> Az országgyűlés újból elrendelte a vallási sérelmek orvoslását, s így az eperjesi református gyülekezet is megkezdte a fatemplom építését, miközben 1708 januárjában a losonciak ügye is megoldódott.<sup>57</sup>

Így 1708-ban épült a város keleti részében a kis református fatemplom. Első prédikátor a már említett Rimaszombati Kazai János volt, aki 1709-ig működött Eperjesen. Helyére Németi P. János, a volt tábori prédikátor jött, aki a következő évben a nagy pestisjárvány áldozata lett. A város utolsó református lelkésze Zemlényi Ferenc, későbbi kassavölgyi esperes volt.<sup>58</sup> A templom és a gyülekezet 1711 nyaráig működött.

Közben 1710. november elején Wirmond generális kezdte Eperjest ostromolni, a város azonban nem vállalta a hősi ellenállást, és rábírta az utolsó kuruc parancsnokát, Bagossy László ezredest a kapitulációra. Annak alapján Eperjest december 10-én megszállta a császári katonaság.<sup>59</sup> A következő napokban átadták ugyan az evangélikusok a katolikus plébánosnak a Szent Miklós plébániatemplomot, a reformátusok helyzete azonban nem változott. A következő év elejétől viszont a hatóságok többször figyelmeztették a városi tanácsot, hogy a vallásügyet vissza kell állíttatni a soproni törvénycikk keretébe. Az evangélikusok ellenálltak egészen szeptember 30-ig, amikor a királynő rendelete után Pálffy János nádor szigorúan megparancsolta nekik a belvárosi épületek átadását, megerősítette a kijelölt telket az új templomok s iskola építésére a nyugati külvárosban. Mivel a megszállt helyen nem állt semmilyen használható épület, a téli hónapokban megengedte az evangélikus gyülekezetnek a református fatemplom használatát.<sup>60</sup> Így paradox módon az evangélikus polgárok a reformátusokkal együtt jártak abba a templomba, amelynek építését olyan erősen akadályozták. Ez azonban nem tartott sokáig. A visszatért jezsuita szuperior nem volt hajlandó kibékülni a belvárosi protestáns templommal, és annak elkobzását és szétszedését követelte. Ez meg is történt 1711. december 14-én. A református fatemplom anyagából a következő években ugyanazon a helyen épült a katolikus kórház, amelynek épülete máig létezik.<sup>61</sup>

A templom megsemmisítésével véget ért a rövid életű, léteért sokáig küzdő eperjesi református gyülekezet is. A pestisjárvány alatt megtizedelt református közösség nem volt már képes az újrászerveződésre, és a 18. században csak az egyes polgárok vagy nemesek vallották a református vallást. Az új református gyülekezet,

mint a missziókör csak a 19. század végén, a századfordulón alakult ki több mint 500 hívővel.

### Jegyzetek

1 BODNÁROVÁ, Miloslava: Reformácia vo východoslovenských slobodných kráľovských mestách v 16. storočí. In: Reformácia na východnom Slovensku v 16.-18. storočí (Ed. Uličný, F.). Prešov 1998, 24-25. l.

2 Uo, 26. l.

3 Uo, 27. l.

4 Uo, 28. l.

5 Uo, 28. l., KVAČALA, Ján: Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš 1935,

6 Bodnárová, M.: i. m., 28. l., Kvačala, J.,

7 HAJDUK, Andrej: Tri vyznania viery na Slovensku. KVAČALA, Ján: Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš 1935, 69-70. l.

8 Uo.

9 A városi tanácsok nagy gondot fordítottak arra, hogy parókiáit a képzett, rendszerint Wittenbergben tanult lelkészek vezessék, és a legkisebb gyanú esetén az anabaptizmusból vagy a zwinglianizmusból tanácskoztak Melanchthonnal vagy más wittenbergi tanárokkal, aminek alapján a lelkészt nem egyszer el is bocsátották (mint pld. Kassán, Kiszzebenben vagy Eperjesen). Bodnárová, 28. l.

10 Bodnárová, M.: i. m., 32. l.

11 Uo, 32. l.

12 A 16. század közepén már a lutheri gyülekezetek, főleg a városokban s a be-folyásuk alatt álló területeken nagyobb területi egységekbe tömörültek, s így kelet-keztek a fraternitások, esperességek, s más egyházi szövetségek, amelyeket nemcsak a városi, hanem a vármegyebeli vidéki parókiák is alkottak.

13 Az eperjesi városi tanács pl. nem egyszer írt Melanchthonnak vagy a wittenbergi egyetemnek a városi prédikátorok ügyében (legismertebb a jótettekről szóló tanai miatt gyanús Lauterwald Mátyás volt).

14 SZABÓ, Lajos: Kassai kálvinista krónika (1644-1944). Kassa 1944, 19. l.

15 Dunántúlon 1591-ig működött a közös protestáns egyházkerület Beythe Ist-vánnal az élén.

16 Felső-Zemplénben 1597-ben kialakult a protestáns unió, amelynek értelmé-ben a vidéki evangélikus gyülekezetek több mint egy fél évszázadig a Zempléni református esperességbe tartoztak. DIENES, Dénes: Zempléni vizitációk. Sárospa-tak 2008, 439. l.

17 Mindkét protestáns egyház, mint törvényen kívül álló meg volt szüntetve, az egyházszervezeti egységek fel voltak függesztve, a lelkészek nagyjából elhagyták az országot és a hívők ki voltak téve sokoldalú üldözésnek.

18 Pld. ULICHNÝ, Ferdinand, ml.: Reformácia v Šarišskej stolici. In: Reformácia na východnom Slovensku v 16.-18. storočí (Ed. Uličný, F.). Prešov 1998.

19 LAMPE, Adolf: Historia Ecclesiae Reformatae. Utrecht 1728.

- 20 Uo.
- 21 ZOVÁNYI, Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest 1977, 134. l.
- 22 Uo, 511. l.
- 23 Uo.
- 24 LAMPE, Adolf: *Historia Ecclesiae Reformatae*. Utrecht 1728.
- 25 Uo.
- 26 Uo.
- 27 Uo.
- 28 Uo.
- 29 ŠA (Állami területi levéltár) Prešov, ŠŽ (Sáros vármegye) 624/8: Közgyűlési jegyzőkönyv, 1644 április 20.
- 30 Uo.
- 31 ŠA (Állami területi levéltár) Prešov, ŠŽ (Sáros vármegye) 18/9: Közgyűlési jegyzőkönyv, 1657 április 110 TÓTH, Sándor: Sáros vármegye monografiája III. Budapest 1912, 242-243. l.
- 32 ŠA (Állami területi levéltár) Prešov, ŠŽ (Sáros vármegye) 34/9: Közgyűlési jegyzőkönyv, 1658 március 27.
- 33 ŠA (Állami területi levéltár) Prešov, ŠŽ (Sáros vármegye) 187/9: Közgyűlési jegyzőkönyv, 1665 április 15.
- 34 ŠA (Állami területi levéltár) Prešov, ŠŽ (Sáros vármegye) 236/11: Közgyűlési jegyzőkönyv, 1670 március 12.
- 35 RÁCZ, Károly: A Pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben, II. Lugos 1899, 188. l.
- 36 TIREL (Tiszáninneni Református Egyházkerületi Levéltár) Sárospatak, R. G. VII. 4/1: Abaúji esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1713, 1714.
- 37 Uo.
- 38 Uo.
- 39 A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725-1729. (Ed. Esze, T.) In: *Egyháztörténet* 1, 1958, 49-50. l.
- 40 FRENÝÓ, Ľudovít: Prečo nepovolali Prešovania Jána A. Komenského za rektora Kolegia? In: *Sborník prác profesorov ev. kol. slov. gymnázia v Prešove* 1940. Prešov 1940, 164-166. l.
- 41 Gömör, János: Az Eperjesi ev. Kollégium 1531-1931. Prešov 1933, 55. l. HÖRK, József: Az Eperjesi ev. Ker. Collegium Története. Kassa 1896, 61. l.
- 42 Uo. 55. l.
- 43 ŠA Prešov, ŠŽ Knihy 9: A Sáros vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1656-1668, 118. l.
- 44 ŠA Prešov, ŠŽ 2, N 19/1688: Az eperjesi reformátusok levele Sáros vármegyének.
- 45 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, 15.
- 46 Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára: *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis continentes ab anno 1671 usque annum 1721 opera egregii Michaelis Melcz in gratiam posteritatis conscripti et post funera ejus Communitati hujati evangelicae oblati. Liber primo.*

47 Uo.

48 Uo.

49 ESZE, Tamás: Az eperjesi református egyházközség. In: Rimaszombati Kazai János: Zöld olajfaágat szájában hordozó Noé galambja. Budapest 1844, 4. l.

50 Csécsi János naplója a Szécsényi országgyűlésről. In: Rákóczi tükör (Ed. Köpeczi Béla, R. Várkonyi, Ágnes). Budapest 1973, 172. l.

51 Annales fata et vicissitudines.

52 Esze, T.: i. m., 5-6. l.

53 MOL Budapest, G-19: Az eperjesi városi tanács levele 1706. április 8-ról.

54 Esze, T.: i. m., 6. l.

55 Uo.

56 ZSILINSZKY, Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai IV. Budapest 1897, 251. l.

57 Esze, T.: i. m., 7. l.

58 Uo.

59 ŠA Prešov, ŠŽ K 23, Sáros vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1710, 1794-1804. l.

60 ŠA Prešov, EKP, 101: Eleonóra Magdolna királynő és a gróf Pálffy János rendelete 1711 júliusából és szeptemberéből (másolat).

61 Esze, T.: i. m., 10. l.

## ABSTRACT

### THE CALVINIST REFORMATION AND THE REFORMED CHURCH IN SÁROS COUNTY

The Reformation was established in the territory of Sáros County (*comitatus Sarossiensis*) in the twenties and thirties of the 16<sup>th</sup> century. Accordingly, this part of the country (Upper-Hungary) along with some other counties belonged to those territories where the teachings of Martin Luther first gained ground. The rapid progress of the Reformation was due to the attitudes of the free royal cities (Eperjes/Preschau, Bártfa/Bartfeld, Kisszeben/Zeben) of the county. The majority of the inhabitants of all the three cities were German-speaking and enjoyed significant privileges, such as free election of ministers, maintaining national preachers and the rights of the city councils to intervene in church affairs. With respect of these factors, there were various realities and signs that forecast the arrival of the Reformation. Thus already in the 1490s the city preachers sharply criticized the monks and the vicar himself in Bártfa. Already before the Reformation, in 1522 the city council of Eperjes removed the local vicar from office due to a theological conflict. From these cities the Reformation spread further in the neighbouring villages. In the second half of the 16<sup>th</sup> century church life and the spread of the Reformation were granted solid framework in the territory of Sáros County. It was partly due to

this stability that the teachings of the Swiss Reformers gained ground with great difficulties in this region. The followers of Zwingli and Calvin were able to proclaim their views only as crypto-Calvinists in the beginning. However, this crypto-Calvinism gradually spread not only among Hungarian-speaking citizens, but among German- and Slovakian-speakers as well. The article presents details of the spread of the Calvinist Reformation in Sáros County, its reoccurring conflict with the Lutheran churches as well as some characteristics of its inner church life.